

PETKES ZSOLT

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG FEGYVERZETE

A honfoglalást megörökítő művészeti alkotások között nem található olyan munka, amelyen ne jelenne meg a honfoglaló magyar harcos: a honfoglalás képe elválaszthatatlanul összefonrt a magyar vitézzel és a katonai virtussal.

A 19. században és a 20. század elején azonban a művészek sokszor szembeültek azzal, hogy az egykori valóságról alig rendelkeznek megbízható információkkal. Így történhetett, hogy a Millenniumi emlékművön látható honfoglaló vezérek közül csak egyet ábrázoltak íjjal.

A honfoglaló magyar harcosról kialakult kép kereteit a magyar nemesség hagyományai, majd a történelemtudomány alakította ki, amelyet a 19. század közepén megjelenő és egyre gyorsuló ütemben fejlődő honfoglalás kori régészet pontosított és árnyalt. Napjainkra pedig már eljutottunk a részletkérdések, egyes fegyvertípusok aprólékos vizsgálatához és újraalkotásához.

A karosi ásatáson talált egyik tegez veretei

Lovaikon szoktak járni, gondolkozni, álldogálni és beszélgetni." Többek között így jellemezte Regino bencés szerzetes, egykori prümi apát 10. század elején született *Világkrónikájának* lapjain az éppén akkortajú a Kárpát-medencébe beérkező és ott megtelepedő magyarságot. Az apát jói értesültsége megkérdőjelezhetően, szavai kiválóan világítanak rá a honfoglaló magyarság életmódjára és mindennapjaira. Azonban ezeket a szavakat kiegészíthetnénk egy nagyon fontos adalékkal: a magyarok a lovakon szoktak harcolni.

A LOVAS HARCMODOR KELLÉKEI

Napjaink divatos történelmi fesztiváljain vagy az élő történelemórán az a lehetetlenre vállalkoznak azok a hagyományörző csoportok, amelyek tagjai gyalogosan próbálják bemutatni a 10. századi magyarság hadi kultúráját és fegyvereit. A bemutató során a beöltözött „harcos” övére akasztott fegyverek – az íj, a különböző tegez, a szablya és esetlegesen a fokos, természetesen tarsollyal kiegészítve – sok esetben viselőjük mozgását akadályozva, zörögve, a rendezetlenség látványát keltve, össze-vissza lógnak. E bemutatók hitelességével kapcsolatban még a korszak fegyvereinek ismeretében járatlan szemlélődőben is kételyek ébredhetnek. Azonban ha ezt a gyalogosan kissé esetlennek tűnő vitézt lóra ültetnénk, hirtelen minden értelmet nyerne, kiderülne, hogy mindennek megvan a pontos helye és funkciója: a 10. századi magyarság fegyverzetének minden elemét a gyakorlati tapasztalat csiszolta, igazította a lóhoz és a lovas harcmódorhoz.

A honfoglaló magyarság fegyverzetének megismeréséhez két, napjainkra már jól ismert forráscsoport nyújt segítséget. Az írott történelmi források némelyike részletesen sorolja fel a magyarság fegyverzetét, legtöbbjük azonban csak a fegyverzet egy-egy elemét említi. A ránk maradt képet árnyalja a Kárpát-medence 10. századi sírjaiból a régészet által napvilágra hozott fegyveranyag, amely, bár sok esetben kiegészíti ismereteinket, a fegyverzet több elemének vonatkozásában hallgatásba burkolózik.

A 10. századi magyarság fegyverzetének legfontosabb elemei az íj és annak különböző tartozékai. Az írott

forrásokban ránk maradt híradások egységesen kiemelik az íj és íjászat szerepét, amelynek fontosságát a régészeti emlékek is megerősítik. A Kárpát-medence fegyveres sírjaiból a legnagyobb számban az íjászat kellékei kerültek elő, az íj maradványain túl gyakran látnak napvilágot nyílcsúcsok, a nyíltartó tegez maradványai, nagyrítkán pedig a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására használt és a készenléti íjtegez alkatrészei, díszei is.

A honfoglalás kor leletanyagában található íjak felismeréséhez, majd pontosabb megismeréséhez a történeti források ismerete ellenére hosszú út vezetett. Ennek oka abban kereshető, hogy az összetett íjak szerves alkotóelemei a földben töltött hosszú idő alatt elporladtak, megmaradó csont- vagy agancslemezeik felismerése pedig egészen az 1930-as évekig várattott magára. Cs. Sebestyén Károly, a szegedi múzeum néprajzkutatója jött rá a honfoglalás kori sírokból előkerült, addig sokszor figyelmen kívül hagyott faragott agancslemezek jelentőségére, tanulmányában rajzos rekonstrukción mutatta be eredeti helyzetüket, továbbá a honfoglalás kori összetett íj szerkezetét és működését. A felismerést követően, néhány évtized elteltével a rajzon született elképzelést kézműves mesterek próbálták anyagba álmódni, elindítva ezzel az íjrekonstrukciós munkák hosszú és nehéz folyamatát, amelynek eredményeképpen egyre több régészeti megfigyelést felhasználva a valamikori valóságot mind jobban megközelítő rekonstrukciók készültek.

ÍJAK, NYILAK ÉS A NYÍLTEGEZ

Az íj négy legfontosabb alapanyaga: az íj vázát alkotó mag (1), amely általában kőris- vagy juharfából készül. A rugalmasságot biztosító ínkötegeket (2) az íj cél felé néző, a szarulemezeket (3) pedig az íjász felé eső oldalára enyvvvel ragasztották fel (4). Az íj merev részére, a markolatra és a íjvégekre agancs- vagy csontlemezek kerülhettek. Az így elkészített íjat nyírfakéreggel vagy bőrrel borították, a csont- vagy szarulemezeket pedig festéssel díszítették. Az ideg (húr) állati inakból, nyers bőrből, bélből vagy hernyóselyemből készült.

A magyarság által használt íjak viszonylag kicsik, 110–120 cm hosszúak voltak, méretük és alakjuk meghatározásához egy-egy szerencsés helyzetben

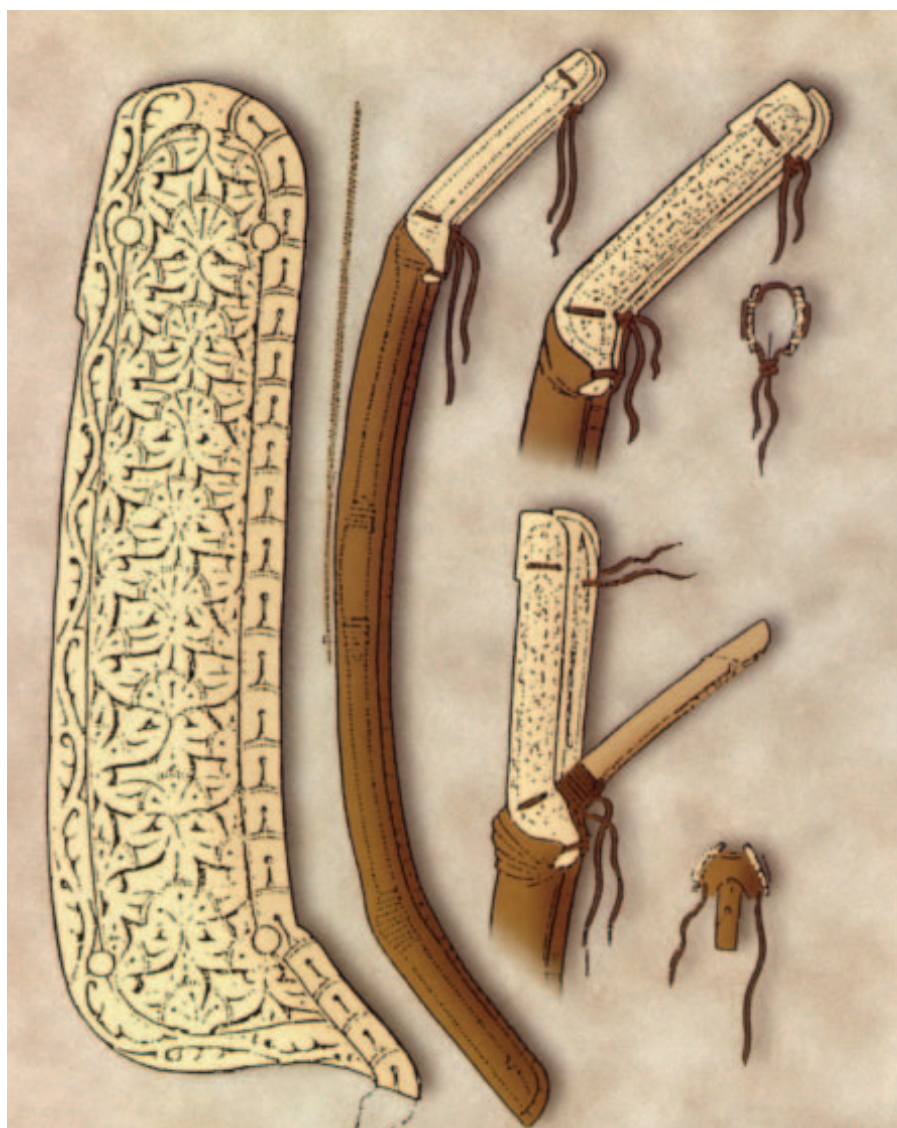
előkerült sírlelet nyújtott segítséget. A mára elporladt részek alakjának, keresztmetszetének meghatározásához az íj merev részeire rögzített csont- vagy agancslemezek egymáshoz való viszonya nyújthat támpontot. A Kárpát-medence 10. századi sírjaiból előkerült íjak maradványai alapján feltételezhető, hogy a korszak magyarságának íjai szimmetrikusak voltak, azaz meg egyező hosszúságú íjkarokkal rendelkeztek. A régészet és társtudományai által elvégzett pontos mérések ellenére azonban nyugodtan kijelenthető, hogy a korszak íjkészítői nem szabványok alapján dolgoztak, több jel is utal eltérő műhelyhagyományokra, továbbá az íjak elkészítésénél, méretük meghatározásánál, erejük beállításánál figyelembe vehették a megrendelő testi adottságait is.

Későbbi keleti analógiák alapján sejthető, hogy a honfoglaló magyar harcosok is több íjat vittek magukkal a hadjáratokra, hiszen gondoskodni kellett az esetlegesen tönkrement fegyverek pótlásáról. A használatban lévő, felajzott íjat akár több héten keresztül is a

készenléti íjtegezen hordhatták övük bal oldalán. A használaton kívüli, tartalék fegyvereket óvni kellett az időjárás viszontagságaitól és a külső mechanikai sérüléstől, így azokat a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására kialakított íjtegezen tartották. Az ehhez tartozó faragott csontlemezek szerepét viszonylag hamar felismerte a régészet-tudomány, azok elhelyezkedését és szerepét László Gyula határozta meg, azonban az ismertté vált leletanyag növekedésével e tegeztípus pontos szerkezetével, illetve a csontlemezek helyzetével kapcsolatban újabb megoldásra váró kérdések merültek fel.

A készenléti íjtegez kutatása ezzel éppen ellentétes úton haladt: felismerése egészen későn, az 1980-as években történt meg a szenzációs karosi leletekhez és Révész László nevéhez kapcsolódóan. A temető két sírjából is napvilágra

László Gyula rekonstrukciós rajza a nyugalmi helyzetben lévő íj tárolására szolgáló íjtegez szerkezetéről

kerültek e szállítóeszköz nemesfém veretei, melyek elhelyezkedése kirajzolta a felajzott íj formáját, ezzel segítve a funkció meghatározását. A felfüggesztésre használt veret típus már korábban is ismert volt a korszak hagyatékában, így árulkodva arról, hogy ez a tegez, bár díszítetlen formában, más harcosok sírjában is jelen lehetett.

A nyílcsúcsok gyakori leletek a magyar harcosok sírjaiban, döntő többségük deltoid vagy rombusz alakú, és nyéltüskével ütötték be őket a vesszőbe. A nyíl hossza 70-80 cm körül lehetett, amelyből a kovácsoltvas nyílcsúcs hossza – a vessző testébe illeszkedő tüskével együtt – 5 és 14 cm között mozoghatott. A nyíl vesszőjének kritikus pontjait állati inakból készített tekeréssel erősítették meg, a vessző végén az íj húrjának megfelelő vajat alakítottak ki, s a nyilat tollazattal látták el.

A harcos jobb oldalán, kissé megdöntve függött a nyíltegez, amely két fő részre osztható: egy hosszú, a fenéke felé enyhén szélesedő, 7-8 cm sugarú, gyakran D keresztmetszetű tegeztestre és egy jóval rövidebb, szögletes, fedett tegezfejre. A nyíltegez alapját vaspántokkal és pálcákkal merevített deszkalapok alkották, amelyet bőrrel vagy kéreggel borítottak, a tegezfej külső oldalán elhelyezkedő, megközelítően 10×10 cm méretű szájnylást pedig csont- vagy agancslapokkal díszítették. A tegezbe mintegy 15-20 nyílvesző fért el nyílcsúccsal felfelé. Az íjász a nyílveszőt a nyílhegy alatt megragadva húzta ki a tegezből, mindezt úgy, hogy a tegezszej oldal- és fedéllemeze védte a kézfejt a nyílcsúcsoktól.

A LÁNDZSA

Bár a honfoglaló magyarság fegyverzetében kiemelt szerepe volt az íj használatának, amellyel jelentős stratégiai előnyre tehetek szert, azonban a közelharc, a test test el-

leni küzdelem csaknem minden esetben elkerülhetetlen volt az ellenfél térdre kényszerítése érdekében. A nyílzáportól meggyengült, fellazított sebre nagy sebességgel lecsapó magyar harcosok legfontosabb közelharc fegyvereként a lándzsát említi Bölcs Leó bizánci császár. Miközben a történeti források egységesen a magyarok fegyverzetének részeként említik a lándzsát, a régészek alig találtak ilyen fegyvert. Míg az avar sírokból több mint félezer példány ismert, addig a Kárpát-medence honfoglalás kori leletanyagából nagy jóindulattal is mindössze 13 darabot lehetett összegyűjteni.

A kérdést tovább árnyalja az a tény, hogy ezek között is nagy formai és méretbeli változatosság figyelhető meg: megtalálhatóak a jó keleti párhuzamokkal rendelkező rombusz vagy négyzet keresztmetszetű (négyélű), keskeny lándzsacsúcsok (pika), a nagyméretű, széles, levél alakú lándzsahegyek éppúgy, mint a budapesti Duna-mederből származó hosszú, keskeny, arannyal és nielloval díszített ún. „viking lándzsa” vagy a korszak nyugati fegyverzetének egyik jellegzetesége, a szárnyas lándzsa. E fegyvertípus sírokban való feltűnő hiányára ez idáig csak egyetlen magyarázat született: a harcos lándzsáját nem a sírjába helyezték, hanem a sír jelölésére a sírhalmoba szúrták bele, így lényegében kopjafa szerepét töltötte be.

A régészeti feltárásokból származó csekély adatmorzsák azonban így is megegyeznek a történeti forrásokból kihámozható képpel: a honfoglaló magyarság lándzsái az ún. dőfőlándzsák és nem a hajítólándzsák közé tartoznak. A fegyver teljes hossza 2-3 méter körül lehetett, nyelét könnyű, de szívós faanyagból kellett elkészíteni, ezért előszeretettel alkalmaztak kőris- vagy mogyorófát alapanyagként. A lovas harcos a lándzsát vállára függesztve, csaknem függőleges helyzetben, hegyvel felfelé hordta, így mind-

két kezét szabadon, akadálytalanul használhatta.

A Kárpát-medence 10. századi sírjaiból előkerült lándzsahegyek utalnak arra, hogy a lándzsát a magyarok nemcsak dőfésre, öklelésre használták, hanem más keleti lovasnomád népekkel megegyező módon a közelharcban is alkalmazták. Az ún. „lándzsavívás” emléke a középkori krónikáshagyományban is megmaradt: Béla herceg és a pomerániai vitéz lándzsával vívott párharcát a *Képes krónika* egyik iniciáléján is megörökítették, azonban a 14. századi krónikakompozíció az összecsapást már saját korának fegyverzetében, a korszak szokásainak megfelelően lovagi összecsapásként ábrázolta.

SZABLYÁK ÉS KARDOK

Amikor az ellenfelek kartávolságra értek egymástól, előkerültek a közelharc legismertebb fegyverei, a szablyák és a kardok. A két fegyver közötti különbségek a középkori fegyverzet kérdéseiben járatlanok számára elhanyagolhatónak tűnnek, azonban ezek az eltérések egyszerre befolyásolhatták e harci eszközök közvetlen használatát és a hozzájuk köthető harcmódot is.

A 10. századi magyar szablyák 70-90 cm hosszú, enyhén ívelt, egyélű, a penge éllel ellentétes oldalának felső harmadában visszaköszörült, úgynevezett fokéllal ellátott fegyverek voltak, ezzel szemben a kardok megközelítően egy méter hosszú, egyenes, széles, a penge mindkét oldalán éllel ellátott harci eszközök. Bár a különbség szembeötlő, a magyarság fegyverzetéről ránk maradt történeti forrásokból ma már nem lehet eldönteni, hogy a kortárs szerzők melyiket is sorolták a honfoglalók fegyverzetéhez.

E probléma kapcsán a régészeti források tűnnek beszédesebbnek: a 10. századi magyar harcosok sírjaiból napjainkra már mindkét fegyvertípusból több mint száz példány látott napvilágot, ami alapján úgy tűnhet, hogy mindkettőt egyaránt használták eleink. Az aprólékos régészeti elemzés azonban ennél beszédesebb eredményt hozott: míg a szablyák végig jelen voltak a korszak magyarságának fegyverzetében, addig a kardok a 10. század második felében, utolsó harmadában kerültek be a magyar harcosok fegyvertárába egy „haderőreform” keretében.

Szárnyas lándzsa Visegrádról

A szablya pengéjének hossza 60–70 cm, szélessége 2,3–3,2 cm között változott, a fokélt 15–25 cm hosszúságban képezték ki. A markolat enyhén az él irányába törve kapcsolódott a pengéhez: ezzel a megoldással a fegyver nemcsak vágásra, hanem szúrásra is alkalmassá vált. A fokél szerepe a korábbi nézetekkel ellentétben nem az ellenség lovának vagy kézfejének a megsebzése lehetett; újabb vizsgálatok szerint a mindkét oldalán élezett penge elősegíti a szúrást, illetve mivel a fegyver súlypontja közelebb kerül a markolathoz, könnyebbé válik a fegyver forgatása.

A szablya fontos, elengedhetetlen részei voltak a markolat különböző szerelékei, például a jellegzetes, középen széles, a penge felé enyhén hajló s a száraz vége felé folyamatosan keskenyedő, gömbökben végződő, vasból vagy bronz-

ból készített keresztvas, amely védte a vívó kézfejét. Ezt a penge és a markolattüske csatlakozásánál megvastagított peremre húzták rá, és a famarkolat tartotta a helyén. Ez utóbbit két, megközelítően félhenger formára faragott, két szegeccsel a markolatvashoz rögzített falécből alakították ki, de ismeretek a Kárpát-medencei leletanyagban csontlapokkal díszített markolatok is. A fegyver hüvelyét a penge formája határozta meg, két, formára faragott faléc összeillesztésével készült, bőrrel vonták be és különböző szerelékekkel látták el: torkolatverettel, függesztőfülekkel és a hüvely végére szerelt védőborítással, koptatóval.

A korszak talán leglátványosabb fegyverei a jellegzetes magyar ízlésvilágot tükröző, palmettamintákkal díszített, nemesfém szerelékű szablyák. A vezérek fegyvereinek szerelékei, markolatgombjai, a markolatot burkoló díszített lemezei még a földben töltött évezred elmúltával is magas mesterségbeli tudásról és fényűző gazdagságról árulkodnak. E szablyák között található egy különleges darab is, amely nem került a földre, így teljes pompájában tanúskodik a 10. századi magyar díszítőművészet magas színvonaláról, a felhasznált jó minőségű alapanyagokról és a harcos magyar elit igényeiről: ez a bécsi Schatzkammerban őrzött ún. „bécsi szablya”.

A kard pengéje 80–90 cm hosszú, a markolatnál 5–6 cm széles, tompa, lekerekített hegyének irányába folyamatosan keskenyedik. A penge csaknem teljes hosszában, annak középső harmadában széles és sekély vércsatorna fut, amelynek hatására a fegyver könnyebb lett, a penge pedig rugalmasabbá vált. A markolatvas törés nélkül, a pengével egybekovácsolva, a fegyver hossz tengelyében egyenesen kapcsolódik a pengéhez.

A kardnak szintén fontos részét alkották a markolat szerelékei: a csónak alakú keresztvas, a nagyméretű, különböző típusokba sorolható markolatgomb és a bőrrel vagy fémhuzallal körbetekert s így a markolattüskéhez szorított markolatlemezek. A kardok pontos időrendi besorolását a markolat ezen elemei segítették elő, hiszen ezek változása, fejlődése látványos és jól nyomon követhető. A kardhüvelyt a szablyakéhoz hasonlóan alakították ki hasonló jellegű és funkciójú szerelékekkel látták el, legjellegzetesebb és egyben

Kardmarkolat a szob-kiserdei temetőből

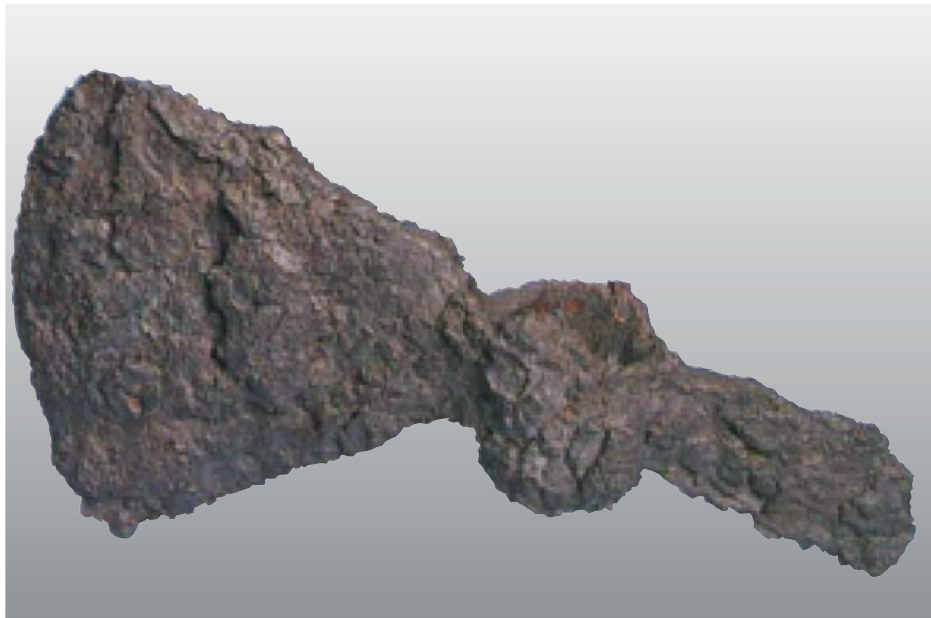
Csontlapokkal borított szablyamarkolat a szob-vendelini temetőből

leglátványosabb díszje a hüvely végén elhelyezkedő öntött koptató vagy hüvelyvég.

A kardok megjelenése a 10. századi Kárpát-medencében, beépülésük, szerepük a magyar fegyverzetben még további vizsgálatokat igényel, azonban az már most is jól látható, hogy a pengék és a szerelékek idegen mesterek munkáját dicsérik: néhány esetben megfigyelhető még a készítő „márka-jelzése” is (pl.: +ULFBERHT, +INGELRII). A kard a szablyával megegyező módon a harcos övének bal oldalára volt felfüggesztve.

FOKOSOK, BALTÁK, BÁRDOK

A magyarok fegyverzetét felsoroló történeti források nem említik, azonban a kalandozó magyarok cselekedeteinek leírásaiban többször felbukkannak a korszak jellegzetes ütőfegyverei, a fo-

Fokos a karos-
eperjesszögi
II. temető 11. sírjából

kosok, a balták és a bárdok, amelyek a honfoglaló harcosok sírjainak feltárása során a kardokkal vagy a szablyákkal csaknem megegyező számban kerültek elő. A fegyverek ezen csoportját a formai sokszínűség jellemzi, ahogy erre a megnevezések sokasága is utal. Míg azonban a fokosokat elválaszthatatlannak tartjuk a honfoglaló harcosoktól, addig az egyszerű kivitelű, fok nélküli baltákat idegennek érezzük, pedig ezeket is használták, és ha csekély számban is, de megnyúlt pengéjű bárdok is előbukkannak a 10. századi sírokból.

Az általánosan elfogadott vélemény szerint a fokos a „szegény harcosok” közelharci fegyvere volt, mert könnyen, gyorsan, különleges szaktudás nélkül, ezért olcsón lehetett előállítani. A Kárpát-medencei sírleletekben azonban ezek a fegyverek megtalálhatók szablyával, veretes övvel és tarsolylemezrel eltemetett előkelők mellett éppúgy, mint szegény temetkezések egyetlen mellékleteként, így a fegyver jelenléte vagy hiánya önmagában nem társadalmi különbségekre utal, hanem a fegyverzet összetettségét mutatja.

A 10. századi magyarság baltáit és fokosait a lovas harcmódorhoz igazították, a fegyver nyele megközelítőleg 80 cm hosszú lehetett, feje pedig viszonylag kis méretű és súlyú, elősegítve a fegyver egy kézzel való használatát. A fokosokat és baltákat feltehetőleg az övre vagy a nyeregre függesztették egy kampós vaskarika vagy egyszerű kötélhurok segítségével. A formák és a megnevezések sokszínűsége a különböző típusok egymástól el-

térő eredetére utal, így megfigyelhetők közöttük az általános keleti, sztyeppei típusok éppúgy, mint a Kárpát-medencei későavar formák vagy a nyugati és az északi (rusz) fegyverek.

VÉDŐFEGYVERZET

A honfoglaló magyar harci eszközök kutatásának egyik legproblematisabb pontja a védőfegyverzet kérdése, mivel a történeti forrásokban alig találunk utalásokat erre, a Kárpát-medence 10. századi régészeti anyagából pedig ez idáig semmilyen biztos nyom nem került elő. E jelenségre több magyarázat is adható. Lehetséges például, hogy a védőfegyverzet elemeit valamilyen megfontolásból (gazdasági, társadalmi okból vagy ismeretlen temetkezési szokás miatt) nem helyezték az elhunyt mellé, vagy ezek olyan szerves anyagból készültek, amelyek lebomlottak a talajban az eltelt évszázadok folyamán.

Írott források szólnak a magyar harcosok bőrpáncéljáról és esetlegesen bőrből készült sisakjáról, ezek azonban a Kárpát-medence talajviszonyai miatt csekély eséllyel maradhattak volna ránk. Néhány szerencsésen előkerült bőrmaradvány (bőrtarsoly, öv és feltételezhetően bőrruha maradványa) vizsgálata azonban arra utal, hogy a korszak magyarsága magas szintű, fejlett bőrművességgel rendelkezett, így a bőrpáncélok és -sisakok előállítására megvolt a megfelelő szakmai háttér.

A korszak védőfegyvereihez szokták sorolni a pécsi Domb utcából előkerült, 10–11. századra keltezhető vas-

sisakot is, azonban korántsem egyértelmű, hogy ezt honfoglaló eleink használták-e. Az augsburgi vereség kapcsán említik Súr vezér pajzsát, egy bizánci krónika pedig megemlékezik arról, hogy Árpádot fejedelemmé választása során pajzsra emelték. A magyar védőfegyverzetben a pajzsok létezése régészeti leletekkel nem támasztható alá, azonban a korszak lovasnomád népeinek fegyverei között megtalálhatóak a kisméretű, kerek, bal karra húzható pajzsok, amelyek hatékonyan segítették a védekezést, és nem akadályozták a harcost az íjászatban vagy a ló irányításában. Nem zárható ki tehát, hogy efféle védőfegyverekkel elődeink is rendelkeztek.

Ha a honfoglaló magyarság fegyvereit elemenként, közegükből kiragadva vizsgáljuk, nehéz magyarázatot adni a korszakban elért hadi sikereik titkára. A 10. századi Európa harcosai is kiválóan használták az íjat, a lándzsát, a kardot, s harci eszközeik minősége sem maradt el a magyar fegyverekétől. A magyarság által használt taktikai elemek sem voltak ismeretlenek az ellenfelek számára, alkalomadtán a nyugati seregek is alkalmazták ezeket a fortélyokat. Mi lehetett hát a siker kulcsa?

A válasz sokkal egyszerűbb, mint elsőre sejteni lehetne: a honfoglaló magyarság fegyverei egy összetett rendszert alkottak, s ezeket lovon, akár nagy sebességű mozgás közben, egyénileg vagy csoportosan, óriási precizitással és pontossággal használták. Bármennyire is egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik a válasz, a gyakorlatban valójában nem az. Mindennek a mozgás a kulcsa. A fegyverek használatának elsajátítása önmagában is hosszú folyamat, de mindezt folyamatos mozgás közben, szintén mozgó ellenféllel szemben, összehangolt manővert végző csapat részeként végrehajtani egyáltalán nem olyan egyszerű és kézenfekvő, rengeteg gyakorlást, fegyelmet és szervezést igényel.

A 9. század végén a magyarság már kialakult hadszervezettel, fegyverzettel és a fegyverzethez jól illeszkedő taktikával érkezett meg a Kárpát-medencébe. Ez az összeforrt, minden elemében egymásra épülő, egymásba kapcsolódó rendszer pedig jelentős, hosszú ideig fennálló stratégiai előnyt biztosított a csatatereken a magyarság számára, ezzel biztosítva a Kárpát-medencében való megtelepedést és megmaradást. ♦

10-11. századi
sisaklelet Pécsről

